

Mirjana Nikolić¹

Fakultet dramskih umetnosti, Beograd

Aleksandra Milovanović²

Fakultet dramskih umetnosti, Beograd

NA MARGINI KOLEKTIVNOG SEĆANJA

Spomen-kompleks Staro sajmište

Sećanje i zaborav – prostor i vreme

Naučno i fenomenološki, pitanje sećanja aktuelno je sa aspekta brojnih naučnih disciplina – sociologije, psihologije, antropologije, teologije, književnosti, muzeologije, i nadasve istorije, koja vrlo pledira da bude početna tačka i arbitar u interpretaciji prošlosti. Kroz spoj poželjnog, kolektivnog sećanja, koje svoje utemeljenje ima u istorijskim činjenicama ili činjenicama o kojima je u jednom društvu postignut konsenzus, ali i individualnog i porodičnog, kao vrlo bitnih oblika sećanja, grade se narativi različitih generacija i društva u celini. Usled spoja opšteg i pojedinačnog, kolektivnog i individualnog, izgradnja kulture sećanja na svim nivoima i u različitim oblicima nije više samo beleška činjeničnog stanja onoga što se desilo, već postaje uverenje, stav kojim iskazujemo ono u šta verujemo da se desilo.

---

* Tekst je nastao u okviru rada na projektu „Identitet i sećanje: transkulturni tekstovi dramskih umetnosti i medija (Srbija 1989–2014)”, projekat broj 178012, koji realizuje Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu, a koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

¹ nikolicmirjana66@gmail.com

² lolamontirez@gmail.com

Artefakti i prostori – koji se dovode u vezu sa dešavanjima iz prošlosti i tvore sećanje i istoriju, oblikujući individualno i, još bitnije, kolektivno pamćenje – neoborivi su svedoci prošlosti, sredstva „kulture memorijalizacije” i oblikovanja budućnosti (Asaman 2006). Iako tako utemeljena memorizacija poseduje karakter aksioma, neophodno je biti oprezan i dublje ispitati patinu vremena koja prekriva javne prostore. Kada je reč o memorabilijama i lokacijama, o *lieux de memoire* koja su oličenje traume, imperativ predstavljaju multiperspektivna operacionalizacija i artikulacija traume prošlosti kroz suočavanje i nalaženje mesta svoga sećanja³ u odnosu na nasleđe – ma koliko ono strašno bilo i ma koliko imalo negativne konsekvence na sadašnjost. Mnemonički resursi, kao vrsta infrastrukture kolektivnog pamćenja – posebno kada se u njegovoj osnovi nalaze zločin, trauma, stradanje, patnja izazvana iracionalnim i nadracionalnim razlozima – nisu lišeni ideologije, već suprotno: oni su daleko od neutralnih i puni su vrednosnih sudova (Nora 1998). Suočavanje sa prošlošću i njeno preispitivanje polazne su tačke izgradnje identiteta – od individualnog, preko grupnog, do kolektivnog. Međutim, prepreka se očitava u konceptu zaborava koji je neka vrsta antipoda sećanju i ozbiljna pretnja napretku i boljitku. Različitim tipovima teorijski definisanog zaborava⁴ možemo dodati i zaborav koji je posledica nečinjenja ili simulacije činjenja, odnosno selektivnog negovanja sećanja; njegovu interpretaciju u skladu sa dnevno-političkim potrebama i sa ciljem učvršćivanja dominantnih političkih stavova i ideoloških matrica, što je gotovo „model” koji je često prisutan u srpskoj istoriji.

Beogradski prostori stradanja i traume u Drugom svetskom ratu

Istorija, nasleđe i prošlost na eksjugoslovenskim prostorima i u periodu nakon Drugog svetskog rata odlikovali su se specifičnim „konzervacijskim” pristupom u odnosu na pitanja u vezi sa kojima je postignut ili se verovalo da je postig-

---

³ „Traumi se najpre određuje mesto u lancu zbivanja. U osmišljenom nizu već postoji smisao, pa trauma kao karika u lancu gubi vlastitu moć da razbije smisao. Detraumatisacija je posvakodnevljavanje zločina koje ide do trivijalizacije” (Kuljić 2006).

⁴ Neki od oblika su: represivno brisanje, propisano zaboravljanje, zaborav kao način konstrukcije i kreiranja novog identiteta, strukturalna amnezija, zaboravljanje kao rezultat želje da se ponište relacije i odnosi koje smo prethodno uspostavili sa različitim sećanjima, zaboravljanje kao planirana zastarelost ili kao ćutanje, tišina, negovorenje o događajima, ljudima i pojavama (Connerton 2008).

nut konsenzus. Jedno od takvih pitanja je pitanje zločina, stradanja i krivice tokom Drugog svetskog rata, a posebno pitanje Holokausta i genocida pripadnika određenih naroda, rasa ili vera. Pomen ili dokazi o zločinima često su izazivali nelagodu, a rešenje je nađeno u zanemarivanju, zaboravljanju, potiskivanju i nesuočavanju, pa čak i marginalizovanju dokaza zločina iz prošlosti. Situaciju često otežava činjenica da je počinilac zločina narod kome i sami pripadamo (ili bratski narod u socijalističkoj Jugoslaviji) ili ako je reč o prostoru naše zemlje – nekada poprištu stradanja, a danas prostoru skrivenih i potiskivanih sećanja na zločine. U tom smislu, javni prostori kao mesta sećanja na kojima se postavljaju simbolički objekti – spomenici koji su sa ili bez jasne veze sa mestom na kome se nalaze, moraju biti pažljivo i sa poštovanjem tretirani. Osnovni razlog je to što čuvanje sećanja predstavlja borbu protiv zaborava, pokušaj što realnijeg sagledavanja dostignuća, ali i sramote i grehova vlastitog naroda. Suočenje sa prošlošću, ma koliko ona opora i teška bila, dovodi do saznanja, katarze kao pretpostavke pomirenja i suživota.

Težak proces suočenja sa prošlošću Drugog svetskog rata, ali i ratova devedesetih godina prošlog veka, uzrokovan je potiskivanjem trauma narodnooslobodilačke borbe, nacističkih zločina, odnosno ratova secesije bivše Jugoslavije. Zato je možda sada poslednji trenutak za stvaranje nacionalne strategije koja će obezbediti adekvatan okvir sećanja na prošlost, na zločine koji su se odigrali i na realnost u kojoj se sa sopstvenom krivicom nismo adekvatno suočavali ili smo iz ideoloških razloga, uravnilovke, želje da sakrijemo nečiju odgovornost, produkovali bolni zaborav i zanemarivanje žrtava. Susret sadašnjosti i prošlosti treba da bude nepristrasan i objektivian, na neki način „proces učenja kako da se živi sa sećanjem da su zločini deo i naše istorije i našeg grupnog identiteta i da zapravo ništa ne može da nas izmiri sa tim delima” (Kuljić 2006). Iako Niče upozorava „da bi se istorija podnela, potrebna je doza zaborava” (Niče prema Kuljić 2006), sećanje bi trebalo razvijati kao pretpostavku pamćenja, a ne zaborava.

Srbija kao nezavisna država ili sastavni deo Jugoslavije u periodu između dva svetska i nakon Drugog svetskog rata, na razne načine beležila je svoju istoriju; preispitivala sećanja i stradanja Srba, ali i drugih naroda i grupa poput Jevreja, Roma, komunista, pripadnika pokreta otpora.⁵ Neki od najmarkantnijih prostora

---

⁵ Antifašistička prošlost se ne može zaboraviti ni osporiti – zbog antifašističke budućnosti: „Žrtve re-

istorijskog stradanja u Beogradu su mesta četiri logora, odnosno četiri stratišta – Jajinci, Banjica, Autokomanda – Topovske šupe i, konačno, Staro sajmište. Ukoliko analiziramo način na koji je svaki od ovih prostora obeležen i kako je uklopljen u urbanu celinu grada, jasno se očitava odnos prema prošlosti, mestima stradanja koja nažalost nisu prerasla u toponime sećanja na genocid, stradanje, ličnu i kolektivnu traumu.

Logor i stratište [Banjički logor i Jajinci prim. aut.] označeni su kao mesto stradanja „rodoljuba”, pri čemu se gubila iz vida činjenica da su u Jajincima, iako ne najbrojnije, svakako najsystematskiji ubijane žrtve bili upravo Jevreji dovođeni iz koncentracionih logora Topovske šupe i Staro sajmište (Manojlović Pintar, Ignjatović 2008: 101).

Zanemarivanje i neobeležavanje prostora Starog sajmišta možemo pojmiti kao oblik desenzitivizacije prema stradanju i patnji onih koji su umoreni, koji su preživeli, ali i potonjih generacija. Međutim, ova nebriga može biti pojmljena i kao pokušaj marginalizacije pitanja krivice srpskog naroda tokom Drugog svet-skog rata, što podržavaju i različiti pokušaji revizije istorije tj. nove (pr)ocene i tumačenja istorijske uloge srpskih političara koji su saradivali sa fašističkim okupatorima tokom Drugog svetskog rata. U ovakvoj situaciji „amnezija je povezana sa amnestijom, tj. sa planskim zaboravljanjem ili zvaničnim brisanjem sećanja na sukobe u interesu društvenog mira” (Kuljić 2006). Stoga post-sećanje tj. naknadno sećanje i sećanje postgeneracije podleže manama usled različitih sociokulturnih konteksta.⁶

Staro sajmište – od simbola modernizacije do prostora stradanja i nazad

Kada je 11. septembra 1937. godine na oko 14 hektara polumočvarnog zemljišta na levoj obali Save svečano otvoren Beogradski sajam, malo ko je mogao da pret-

---

volucije, pa i one umorene u koncentracionim logorima, prevashodno nisu imale nacionalni identitet do identiteta jugoslovenstva, za koji su se borile” (Daković, Milovanović 2016: 20).

⁶ „Staro sajmište može da se sagleda kao mesto sećanja na Holokaust sa jedne i mesto stradanja Srba od strane NDH sa druge strane. Za romsku zajednicu: kao mesto važno za genocid Roma u Drugom svetskom ratu, iako ovo postmemorijsko sećanje nije prisutno u široj zajednici Beograda” (Dragičević Šešić, Rogač Mijatović 2014).

postavi koliko će kontroverzi pratiti ovaj prostor. Prema projektu, ovde se nalazilo pet velikih paviljona (tzv. Jugoslovenski paviljoni), centralna kula i četiri međunarodna paviljona: italijanski, mađarski, rumunski i čehoslovački; a kasnije su podignuti i nacionalni paviljoni Turske i Nemačke (Sekulić 1957). Među brojnim izložbama organizovanim na novootvorenom izložbeno-sajamskom prostoru, jedna od najmarkantnijih organizovana je u jesen 1938. godine, kada je kompanija Philips postavila televizijsku emisionu stanicu. Iste godine, kompanija Škoda je za Aeroklub podigla padobranski toranj visok 74 metra, najviši u svetu u to vreme (Nedeljković 2017).

Konceptom i mogućnostima, Beogradski sajam bio je primer i dokaz modernizacije jugoslovenskog društva. Bilo je teško pretpostaviti da će za manje od četiri godine ovo biti prostor jevrejskog logora Zemun (*Judenlager Semlin*, 1941–1942) odnosno prihvatnog logora (*Anhaltelager Semlin*, 1942–1944), koji je do danas zvanično obeležen samo jednom pločom na Sajmištu, koja je postavljena na tridesetu godišnjicu oslobođenja Beograda, 20. oktobra 1974. godine. Spomen-ploča, koja je postavljena na ogoljeni zid jedne od zgrada, nadomak nekadašnjeg ulaza u logor, nosi natpis sa neutralnim tekstom koji ne otkriva etnicitet žrtava: „Na prostoru Starog sajmišta nemački Gestapo osnovao je 1941. godine logor „Sajmište” u kome je, uz pomoć domaćih izdajnika, svirepo mučeno i ubijeno preko četrdeset hiljada ljudi iz svih krajeva naše zemlje” (Martinoli 2012: 12).

U ovom logoru umrlo je od zime i gladi, streljano, mučeno, i u kamionu-gasnoj komori (dušegupki) ugušeno oko sedam hiljada Jevreja, dok je kasnije uspostavljen Prihvatni logor Zemun za ratne zarobljenike, taoce, prinudne radnike, kada je preko trideset hiljada ljudi prošlo kroz logor.

Interesantno je da će posle rata, tokom narednih sedamdeset godina, Staro sajmište na neki način biti paradigmatički prostor kroz čiju namenu se prelamala zvanična državna politika prema brojnim pitanjima – antifašističkoj tradiciji, genocidu, Holokaustu, nacionalističkim strujanjima. Sve potonje epohe, slojevi prošlosti, sećanja, pamćenja, istorije, identiteta itd., naglašavaju multidirekcionalnost Sajmišta kao „domen produktivne i interkulturene dinamičke interakcije različitih istorijskih pamćenja i sećanja, [koja se] kreće u različitim vremenskim pravcima skokovitim emotivnim i činjeničnim asocijacijama” (Daković 2014: 147).

Po završetku rata nije postojala jasna ideja kako urediti i obeležiti mesto stradanja koje je Državna komisija označila kao „mučilište naroda Jugoslavije”, ali bez naglašavanja etniciteta žrtava. Stoga, umesto da se tog trenutka započne proces suočavanja sa prošlošću, Staro sajmište je postalo sedište omladinskih radnih akcija. „Od nekadašnjeg prinudnog mučenja tela, ovaj topos je transformisan u paradigmu voljnog žrtvovanja tela i izgradnje kulture zaborava” (Manojlović Pintar, Ignjatović 2008: 106). Možda je ideja bila da se upravo na prostoru stratišta metaforično pokaže rađanje novog, dinamičnog grada, te da se afirmišu vrednosti socijalističkog društva, poput savremenosti i modernosti. S druge strane, ovakav potez se može smatrati nebrigom, desenzitivizacijom, činjenicom da je prednost data zaboravu i budućnosti naspram memorijalizacije prošlosti. Korak dalje u razvoju posleratne strategije zaborava bila je odluka da se neke od zgrada nekadašnjih paviljona daju na korišćenje likovnim umetnicima (Mići Popoviću, Olgi Jevrić, Veri Božičković, Mariju Maskareliju), ali i književnicima i kritičarima (Pavlu Ugrinovu, Borislavu Mihajloviću Mihizu), kao prostor za njihove ateljee.

Sajmište početkom devedesetih godina prošlog veka postaje poprište borbe između srpskih i hrvatskih nacionalista, kojim su i jedni i drugi vešto manipulirali (Bajford 2011) u političkom ambijentu i trenutku koji su bili više nego pogodni za konstrukciju narativa, tvorbu jednostrane, nacionalne kulture sećanja koja je imala snažnu ideološku potporu. Tako je u aprilu 1995. godine na Starom sajmištu otkriven spomenik, rad vajara Miodraga Popovića, što je ovom prostoru dalo funkciju mesta sećanja i na otpor i na stradanja u okupiranoj Srbiji, ali i na genocid u NDH.

Tokom čitavog posleratnog perioda, Sajmište je predstavljalo predmet sporenja ne samo po pitanju da li ono treba da bude (isključivo) mesto sećanja, već i u smislu šta je to što je uopšte vredno prisećanja (Bajford 2011: 16). Univerzalno kolektivno sećanje na Holokaust treba da bude komplementarno sa partikularnim sećanjima (Zelizer 1998: 4) u svakom gradu i regionu, isto kao što svako pojedinačno sećanje treba da učestvuje u proizvodnji celine. Zadatak memorijalnog centra Staro sajmište trebalo bi da pomogne integraciju narativa prošlosti; da prikupi individualna i specifična grupna sećanja i objedini ih u veći narativ Holokausta i Drugog svetskog rata (Dragičević Šešić, Rogač Mijatović 2014).

Staro sajmište kao prostor sećanja: planovi, projekti i zakonska rešenja

Pitanje uređenja prostora Starog sajmišta, kao prostora sećanja, prema nepisanom pravilu uvek se aktuelizuje neposredno pre i pri obeležavanju značajnih datuma, kao što je naprimer 27. januar, Međunarodni dan sećanja na žrtve Holokausta, ili 22. april, nacionalni dan sećanja na žrtve Holokausta, genocida i druge žrtve fašizma. Diskusije, planovi i ideje obično se vezuju za pitanja infrastrukturne rekonstrukcije, adaptacije i sanacije prostora Centralne kule, nekadašnjih sajamskih paviljona itd.⁷ Osnovna namera svih zainteresovanih strana je da se posebnim zakonom ovo područje proglasi memorijalnim centrom, a da predviđeni memorijalni kompleks sačinjavaju nezavisni, ali međusobno povezani muzeji stradanja Srba, Jevreja i Roma. O ovom projektu Ruben Fuks, nekadašnji predsednik Saveza jevrejskih opština Srbije, kaže:

Želja jevrejske zajednice je da joj se dodeli bivši nemački paviljon, a u njemu bi bio memorijal Holokausta nad Jevrejima na teritoriji današnje Srbije. Svi su saglasni sa osnovnim namerama, da bi kompleks sa jedne strane imao komemorativnu funkciju, a sa druge bi to bio edukativni centar koji bi promovisao toleranciju, prikazujući posledice intolerancije, poput ksenofobije, antisemitizma i ostalih oblika ideološke netrpeljivosti (Fuks u Turudić 2013).

Jedna od prvih konkretnih aktivnosti vezana je za 2010. godinu i objavu rukovodstva grada Beograda – nakon izveštaja posebne radne grupe – o početku obnove zapuštenog prostora na levoj obali Save, ispod Brankovog mosta. Urađen je popis objekata, evidentirani oni koji su bespravno podignuti, dat je opis stanja u kome se svi objekti nalaze, utvrđen je pravni osnov po kome pravna i fizička lica borave u ovom prostoru, ponuđene su alternativne lokacije za zakup itd. U tom periodu raseljena je Centralna kula i raspisan tender za idejno rešenje njenog uređenja kao edukativne ustanove, biblioteke, arhiva i istraživačkog centra Holokausta.

---

⁷ Osim intervencija u samom prostoru, jedan broj istraživanja konceptualizuje vezu prošlosti i tehnološkog razvoja i zalaže se za korišćenje veb-sajta kao prostora konstrukcije društvenog pamćenja i njegove diseminacije, koji se odlikuje visokim stepenom dostupnosti, otvorenosti i transparentne razmene iskustva (Daković 2013).

Nakon brojnih najava, u februaru 2017. godine, Programska komisija Beograda za uređenje prostora Starog sajmišta i republički parlament dobili su od Vlade Srbije Predlog zakona o Ustanovi spomen-žrtve, popularno nazvan „Zakon o Starom sajmištu”. U javnom interesu, namera predlagača je da se donošenjem ovog dokumenta trajno zaštititi prostor nekadašnjeg logora Sajmište u Beogradu, tako što će na njemu biti izgrađen spomen-kompleks posvećen žrtvama genocida, okupacije i ratnih zločina, dakle svim žrtvama okupacije tokom Drugog svetskog rata. Navedeni prostor se proglašava područjem posebne namene odnosno kulturno-istorijskom celinom⁸ u kojoj će se odvijati različite delatnosti – arhivska i muzeološka; naučnoistraživačka i nastavno-obrazovna; informativna i izdavačka, komemorativna i memorijalna. Kako je ovo samo prvi korak ka obeležavanju najvećeg logora u okupiranoj Srbiji i „poslednjeg neobeleženog velikog logora u Evropi” (Crnjanski Spasojević 2016), naglašena je i neophodnost upoređivanja i preuzimanja već utvrđenih modela i standarda kroz međunarodnu saradnju sa istim ili sličnim ustanovama i organizacijama.⁹

Pored najava da će za ovaj projekat biti obezbeđena sredstva iz gradskog budžeta, kao i da postoje interesovanja kod američkih, nemačkih i izraelskih fondova, pitanje uređenja Starog sajmišta do sada je izgledalo kao još jedan od mnogobrojnih započetih i nezavršenih infrastrukturnih projekata u Beogradu. Kontinuirani i višedecenijski nemar prema ovom mestu sećanja predmet je brojnih analiza – manje poznatih najširoj javnosti – u kojima su neka od ključnih pitanja: „Kakva je uloga Sajmišta u posleratnoj kulturi sećanja na Holokaust? Šta Sajmište simbolizuje danas i kakav je odnos srpskog društva i države prema ovom mestu patnje i stradanja?” (Bajford 2011: 15). Takođe, većina povezanih tema otvara nova pitanja suštinski

---

⁸ U Predlogu zakona se navodi da se Ustanova spomen-žrtve stavlja pod zaštitu kao područje posebne namene i proglašava za kulturno-istorijsku celinu. Takođe, precizira se da se prostire na površini od 16,85 hektara „koja obuhvata granice prostornog spomenika, dok njegova zaštićena okolina zauzima površinu od 4,8 ha, što ukupno iznosi 21,65 ha” (Predlog Zakona o Ustanovi spomen-žrtve, čl. 5).

⁹ Neki od međunarodnih uzora i srodnih institucija koje čuvaju uspomene na žrtve su Poklonaja gora (Поклонная гора) u Moskvi, Jad Vašem (Yad Vashem) u Jerusalimu i Memorijalni muzej Holokausta Sjedinjenih Američkih Država (The United States Holocaust Memorial Museum, USHMM) u Vašingtonu. Poklonaja gora je muzej na otvorenom u kojem se nalazi Park pobeđe posvećen sovjetskoj pobedi u Velikom otadžbinskom ratu. U okviru kompleksa izgrađena je pravoslavna crkva, spomen-džamija i Memorijalna sinagoga (Московская Мемориальная синагога) posvećena sećanju na Holokaust. Izgradnju sinagoge, koja je ujedno i muzej – podeljen na dva segmenta, prvi je posvećen žrtvama Holokausta, a drugi jevrejskim borcima i članovima pokreta otpora – finansirao je Ruski jevrejski kongres.

nestabilnog i fluidnog prostora sećanja, čime se dodatno potencira kompleksnost problema – *Ko ima pravo na komemoraciju prošlosti?*

Jedan muzej za sve žrtve – kome pripada sećanje?

Radna verzija Predloga zakona o Ustanovi spomen-žrtve sadrži Preambulu i 21 član u kojima se najpre definiše genocid, prepoznajući posebno genocid nad srpskim narodom, Jevrejima (Holokaust/Šoa) i Romima (Porajmos). Za samo uređenje u Predlogu zakona se navodi da će se budući kompleks sastojati od već postojećih, rekonstruisanih paviljona, u kojima će biti smešten poseban memorijal za svaki od tri stradala naroda, a muzejska postavka će biti i u centralnoj zgradi. Predviđa se i integracija sa već postojećim Muzejem žrtava genocida i Muzejem Starog sajmišta, dok će muzeji Holokausta i Porajmosa biti osnovani.¹⁰

Programska komisija Beograda za uređenje prostora Starog sajmišta utvrdila je ne samo smernice delovanja i zadataka, već je i naglasila da bi za postavku trebalo iskoristiti sve prednosti audio-vizuelnih, interaktivnih i multimedijalnih sadržaja kroz koje bi se predstavile pojedinačne sudbine kako nastradalih tako i preživelih iz logora Staro sajmište, putem prezentacije njihovih sećanja, ličnih dokumenata, pisama, fotografija i sličnog arhivskog materijala. U delu posvećenom Jevrejskom logoru Zemun postavka bi obuhvatila rad logora i stradanja u njemu, ali i teme u vezi sa opštom istorijom Holokausta; uvid u život Jevrejske zajednice u Srbiji pre Drugog svetskog rata; istoriju antisemitizma i antijevrejskih mera u Srbiji; specifičnost sudbine Jevreja u odnosu na stradanja drugih nacionalnih zajednica u Srbiji; pomoć pojedinaca u spasavanju jevrejskih porodica itd.

U drugom delu memorijalnog centra, koji bi bio posvećen Prihvatnom logoru Zemun, komisija predviđa teme deportacije i prinudnog rada zbog činjenice da je tokom Drugog svetskog rata prostor Starog sajmišta bio glavni distributivni centar radne snage sa teritorije Jugoslavije. Akcenat memorijalizacije koju bi nosio ovaj deo kompleksa bi bio na sudbinama zatvorenika, od onih dovedenih iz raznih

---

¹⁰ Posle usvajanja ovog zakona najzad bi trebalo da budu rešeni i imovinsko-pravni odnosi na prostoru Starog sajmišta, a sama Ustanova spomen-žrtve trebalo bi da bude pod direktnom ingerencijom Vlade Republike Srbije.

delova Jugoslavije, do pripadnika i simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Konačno, jedna od osnovnih ideja i smernica ovog savetodavnog tela je da memorijalni kompleks Starog sajmišta u celini, zajedno sa Zakonom o Ustanovi spomen-žrtve, otvara prostor za najširi kontekst komemoracije i očuvanja sećanja na stradanja, dalje se povezujući sa različitim stratištima na teritoriji grada Beograda (Banjica, Jajinci, Topovske šupe), kao i u drugim delovima Srbije i bivših Jugoslovenskih prostora.

Predlog navedenog zakona izazvao je brojne polemike i otvorio je nove perspektive, najpre za ponuđena rešenja rekonstrukcije, a zatim i za promenu opšteg odnosa društva spram prošlosti. Kao mesto koje će stvoriti novu kulturu sećanja, zadatak budućeg memorijalnog kompleksa Starog sajmišta biće da se usredsredi na žrtve logora i ovaj gradski prostor prilagodi reprezentaciji traume i stradanja, ali i da istovremeno na proverenim istorijskim činjenicama jasno opiše razmere tragedije i patnje koje su pratile okupaciju Srbije tokom Drugog svetskog rata i delovanje nacističkih saveznika u nacionalnim okvirima. U tom smislu, jedna od kritika Predloga zakona o Ustanovi spomen-žrtve prati decenijsku reviziju istorije koja u društvu punom podela stvari još veće sukobe:

„Vraćanje” Holokausta u okvire Drugog svetskog rata istaklo je njegovu transnacionalnu dimenziju i nužnost da se tokom suočavanja sa „mračnom prošlašću” ponovo zapitamo o ulogama koje su vlade i zemlje odigrale u to doba. Priča o prošlosti slojevito je koncipirana kroz „elemente” koje su diktirali različiti slojevi društva. Politički vrh Srbije, kao i Hrvatske, saobražavao je sećanje ciljevima ulaska u Evropsku uniju i konsonantnosti sa opštim svetskim trendovima. Struje nacionalne desnice išle su ka smanjivanju broja žrtava, ublažavanju odgovornosti i pretvaranju antisemitizma u antinacionalno osećanje spram suseda. Struje centra su insistirale na poređenju nacionalnih sudbina, prepuštajući nekadašnjim bratskim republikama kao „drugom” uloge počinitelaca i zločinaca (Daković, Milovanović 2016: 19).

Na taj način svaki oblik rešenja problema, usvajanja strategije, preduzimanje konkretnih koraka na planu memorizacije prošlosti i konkretizacije planova za Staro sajmište ostaju po strani, jer unose nemir u jedan deo javnosti, zbog čega se pribegava odlaganju, što za konačnu posledicu može imati poništenje sećanja, zaborav i nemogućnost suočenja sa traumama iz bliske prošlosti.

Nevladine organizacije, istoričari i jevrejska zajednica uputili su niz primedbi, najviše ukazujući na prenatlaženost veze Nezavisne Države Hrvatske i Starog sajmišta. Kao sporne tačke navode se opšta mesta i formulacije, arhaičan jezik, neujednačenost stila sa puno suvoparnih reči i „prepatetičnog isticanja nacionalne veličine” (Milošević 2017).¹¹ Takođe, u Preambuli zakona se uopšteno govori o svim žrtvama, bez pravljenja razlike između žrtava nacionalnog progona i organizovanog otpora zločincima. Kao upitno se dalje navodi kontinuitet sa spornom politikom sećanja i Zakonom o osnivanju Muzeja žrtava genocida iz 1992. godine, na čiji sadržaj veliki uticaj ima komplikovani politički kontekst i istorijski trenutak u kojem je taj zakon donet. Konačno, izneto je da tekst zakona sadrži „ideološki obojene interpretacije istorije ovog mesta i njegove simbolike” (Bajford 2017), što transformiše univerzalnost prošlosti ovog mesta i ostavlja ga na margini sećanja.

Posebnu pažnju je privukao i sam naziv zakona kojim se ne pominje Sajmište, već se koristi opšti termin „spomen-žrtva”, što nas prema navodima istoričara Jovana Bajforda dalje upućuje da je ovom kompleksu „namenjeno da bude memorijalno mesto opšteg karaktera, gde će se obeležavati istorijski događaji koji nemaju neposredne veze sa logorom koji se tamo nalazio” (Bajford 2017). Olga Manojlović Pintar, istoričarka i članica prve Programske komisije Beograda za uređenje prostora Starog sajmišta, smatra velikim propustom to što se u zakonu ne navode saradnici okupatora u Srbiji tokom Drugog svetskog rata i pitanje odgovornosti kolaboracionističke Vlade Milana Nedića, čime se „gubi prostor za analizu uloge saučesnika u zločinu” (Manojlović Pintar u Kurjački 2017). Stoga je u kasnijoj primeni ovog zakona skoro izvesno:

[...] da će oni koji budu odlučivali o sudbini Sajmišta najverovatnije nastaviti u pravcu zacrtanom u prošlosti, i umesto da kreiraju novu kulturu sećanja, zasnovanu na činjenicama vezanim za žrtve logora Sajmište, pokušati da među postojećim, problematičnim interpretacijama pronađu najmanji zajednički imenitelj, a Holokaust ostave na margini kolektivnog sećanja. Izvesno je, dakle, da se osnivanjem Ustanove spomen-žrtve Sajmi-

---

¹¹ Zakon koji se bavi komemoracijom žrtava genocida (koji je posledica rasnih, etničkih, religijskih i nacionalističkih zločina), navodi Srđan Milošević, izaziva nelagodu kroz tekst dat u Preambuli, koji nas upućuje na veličanje jednog naroda i nacionalistička osećanja: „Ponoseći se srpskom slobodarskom tradicijom i vidovdanskom etikom žrtve i podviga koje našoj istoriji daju smisao, svesni zavetne obaveze prema slavnim precima i potomcima, odlučni za odbranu otadžbine i prava na život u svom identitetu i slobodi, kao narod mali po broju a veliki po istorijskom karakteru, spremni na odvažnost i odgovornost postojanja u istini i pravdi” (Preambula Zakona u Milošević 2017).

šte, umesto dostojnog spomen-obeležja, dobija samo trajni podsetnik na ranije propuste i dokaz da sporna politika sećanja iz osamdesetih i devedesetih još uvek definiše odnos prema prošlosti (Bajford 2017).

Posle dugih razmatranja i pregovora o modelima za trajno obeležavanje ovog spomen-mesta, obrascima za čuvanje uspomena na žrtve i dostojanstvenim odavanjem počasti stradalima, kao i normama za negovanje kulture sećanja u našem društvu, došlo se do opšteg rešenja jednog memorijalnog kompleksa za sve žrtve, koji suštinski, sagledan iz više perspektiva, nije prilika da se prevaziđu brojni propusti iz prošlosti. Predloženo rešenje na određeni način poništava jedinstvenost Holokausta, poistovećujući ga sa stradanjem drugih žrtva, a njegovo podvođenje u slučaju Starog sajmišta pod okvire ne samo Drugog svetskog rata, već i određujućeg nacionalizma devedesetih godina, oživljava prošle i potonje regionalne tenzije na ovim prostorima.

Umesto zaključka – kuda i kako u budućnost

Saglasnost da uspomenu, simboličke i emotivne vrednosti logora Staro samište treba sačuvati i pored različitih i višedecenijskih inicijativa do danas je ostala lišena praktičnog značenja za naše društvo. Fenomen sporednosti teme žrtava koje su stradale u logorima, konkretno u logoru Staro sajmište, ciklična je konstanta u jugoslovenskom i srpskom društvu nakon Drugog svetskog rata i pored promena i različitih konteksta suočavanja sa prošlošću, ne samo na nivu istorijskih činjenica, već i kroz različite modele kolektivnog i individualnog sećanja. Monumentalnost spomenika kojima su već od pedesetih godina 20. veka obeležavana mesta na kojima su se odigrale velike bitke i značajne ratne operacije, kao i prostori stradanja velikog broja boraca (Kadinjača, Sutjeska, Kozara, Kosmaj, Fruška gora, Niš itd.), u ređim slučajevima civila (Kragujevac i spomenik streljanim đacima) garantovala je čuvanje sećanja na stradanje, patnju i borbu protiv okupatora. Na prostoru Beograda, kao spomenički kompleksi izdvojeni su spomen-park Jajinci, u manjem obimu prostor logora Banjica, jednom tablom obeležene Topovske šupe, dok se na prostoru Starog sajmišta veoma raznorodnim namenama kolektivno sećanje kontinuirano potiskivalo i ostavljalo na obodu, što na izvesni način traje i danas.

U svakom društvu, bez obzira na politički sistem ili stepen demokratičnosti, odnos i tretman prema prošlosti, njena dekonstrukcija i (re)konstrukcija obično su u vezi sa interesima i intencijama političkih struktura koje sebi daju za pravo da kreiraju sadašnjost kroz poželjnu reinterpretaciju prošlosti. U tom smislu, više je nego jasno da u čitavom periodu posle Drugog svetskog rata nije bilo volje da se izvrši revitalizacija ovog prostora i usaglasi njegova funkcionalna transformacija u prostor sećanja, komemoracije i edukacije. Možda je previše hrabro konstatovati da je potiskivanje značaja i značenja ovog prostora kao mesta traume donekle dovelo do izostanka suočenja sa traumama u bliskoj prošlosti, gde u prvom redu mislimo na stradanja, progone i patnje u periodu devedesetih godina 20. veka i u vreme „nepostojećeg” građanskog rata na eksjugoslovenskim prostorima.

Nova inicijativa predloga Zakona o Ustanovi spomen-žrtve za fizičku i infrastrukturnu regulaciju ovog mesta sećanja podrazumeva rad na osnivanju muzeja, arhiva, edukativnog centra, memorijalnog i komemorativnog kompleksa u kome bi bilo prostora za konkretne programe, izložbe i debate. Suštinska ambicija ovog predloga je da Staro sajmište postane centralno memorijalno mesto opšteg karaktera svih žrtava Drugog svetskog rata u Srbiji, odnosno zajednički memorijalni kompleks stradanja srpskog, jevrejskog i romskog naroda, prostor sećanja i komemoracije univerzalne ljudske patnje, kao i trajnog sećanja na žrtve genocida, okupacije i ratnih zločina. Iako je inicijativa Zakona pozitivna i u ovom radu sagledana bez ograda kao mogućnost da Sajmište postane više od spomen-obeležja i da se delovi njegove istorije ne prepuste zaboravu, u nju su ugrađena ograničenja zbog kojih će (ne)vidljiva univerzalna prošlost ovog mesta ipak (p)ostati trajni podsetnik na propuste iz prošlosti i nesuočavanje sa istom. S obzirom na to da svaka država i njen narod biraju način „na koji će se sećati svoje prošlosti i kako će je obeležavati” (Martinoli 2012: 2), jasno je da ćemo upravo sami biti i krivi i zaslužni ukoliko uspemo da prošlost i sećanja kapitalizujemo na najbolji način. A najbolji način je onaj koji donosi mentalni, emocionalni i svaki drugi benefit i za pojedinca i za društvo, što se postiže odgovornim i promišljenim odnosom prema prošlosti kao kapitalu za budućnost.

Literatura

- ||| **Bajford, J.** (2011) *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- ||| **Bajford, J.** (2017) *Sporni zakon o Starom sajmištu*, dostupno na: <https://pescanik.net/sporni-zakon-o-starom-sajmistu/>, [Pristupljeno 24. marta 2018].
- ||| **Crnjanski, S. V.** (2016) „Staro sajmište: Jedan muzej za sve žrtve” *Novosti*, dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:641577-Staro-sajmiste-Jedan-muzej-za-sve-zrtve>, [Pristupljeno 25. marta 2018].
- ||| **Connerton, P.** (2008) „Seven types of forgetting”, *Memory studies*, Vol. 1 (1), Los Angeles, London, New Delhi and Singapore: Sage Publications, p. 59.
- ||| **Daković, N.** (2013) *Holokaust u digitalnom pamćenju i kolektivnom sećanju*, dostupno na: https://www.fdu.edu.rs/uploads/uploaded_files/_content_strane/2013_nevena_dakovic.pdf, [Pristupljeno 3. aprila 2018].
- ||| **Daković, N., Milovanović, A.** (2016) „Narativi sećanja: Holokaust na ekranima bivše Jugoslavije”, u *Umjetnost riječi: Časopis za znanost o književnosti, izvedbenoj umjetnosti i filmu*, vol. 60 br. 1–2, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, str. 1–26.
- ||| **Dragičević Šešić, M., Rogač Mijatović, L.** (2014) „Od sporne prošlosti do zanemarene sadašnjosti: kulturna politika sećanja beogradskog Starog sajmišta”, sajt *Centra za kulturnu dekontaminaciju*, dostupno na: <http://www.protivzaborava.com/wallpaper/od-sporne-proslosti-do-zanemarene-sadasnjosti-kulturna-politika-secanja-beogradskog-starog-sajmista/>, [Pristupljeno 3. aprila 2018].
- ||| **Kuljić, T.** (2006) *Kritička kultura sećanja*, dostupno na: <https://pescanik.net/kriticka-kultura-secanja/>, [Pristupljeno 7. aprila 2018].
- ||| **Kurjački, N.** (2017) „U nacrtu Zakona o Sajmištu ni reči o saradnicima okupatora”, *N1*, dostupno na: <http://rs.n1info.com/a229264/Vesti/Vesti/U-nacrtu-Zakona-o-Sajmistu-ni- reci-o-saradnicima-okupatora.html>, [Pristupljeno 3. aprila 2018].
- ||| **Manojlović Pintar, O., Ignjatović, A.** (2008) „Prostori selektovanih memorija: staro Sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat”, u Bosto, S., Cipek, T., Milosavljević, O. (ur.) *Kultura sjećanja: 1941*. Zagreb: Nakladnik Disput, str. 95–112.
- ||| **Martinoli, A.** (2012) „Staro sajmište – istorijsko sećanje i virtuelno promišljanje, budućnosti”, *Tekstovi sećanja: filmski, medijski i digitalni*, dostupno na:

https://www.fdu.edu.rs/uploads/uploaded_files/_content_strane/2012_ana_martinoli.pdf, [Pristupljeno 13. aprila 2018].

- ||| **Milošević, S.** (2017) „Muke s preambulom”. *Peščanik.net*, dostupno na: <https://pescanik.net/muke-s-preambulom/>, [Pristupljeno 24. marta 2018].
- ||| **Nedeljković, S.** (2017) „Novi Beograd pre aprilskog rata 1941”, dostupno na <http://vidovdan.org/autori/sasa-nedeljkovic-novi-beograd-pre-aprilskog-rata-1941/?script=lat>, [Pristupljeno 3. aprila 2018].
- ||| **Kuljić, T.** (2018) *Kritička kultura sećanja*, dostupno na: <https://pescanik.net/kriticka-kultura-secanja/>, [Pristupljeno 13. aprila 2018].
- ||| **Nora, P. (ed.)** (1998) *Realms of Memory: Rethinking the French past*. Chicago: University of Chicago Press.
- ||| **Sekulić, A.** (1957) „Prvi Beogradski sajam između Prvog i Drugog svetskog rata”. *Godišnjak Muzeja grada Beograda*, knj. IV, 1957, str. 590.
- ||| **Turudić, M.** (2013) „Mesta potonula u zaborav”. *Vreme*, br 1184, dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1136648>, [Pristupljeno 13. aprila 2018].

Mirjana Nikolić

Faculty of Dramatic Arts, Belgrade

Aleksandra Milovanović

Faculty of Dramatic Arts, Belgrade

UNIVERSAL PAST ON THE MARGINS OF COLLECTIVE MEMORY: Memorial Complex Old Fairground

Summary

This paper is aimed at analysing the *topos* of the Old Fairground in Belgrade as a space – which has had very diverse functions and purposes since the period between the two World Wars until today. It was a space where Jews, Serbs and Roma suffered during the World War II, and which to this day it has not become a meaningful *lieux de memoire* (Nora 1998). In this sense, today's attempts and ideas to make this space a memorial complex aim to make the (in)visible past a universal memory of suffering and trauma, a reminder for future times. The important assumptions of this process and transformation are the care for the way of the physical arrangement and infrastructure regulation of the area of the Old Fairground, the system of jurisdiction and management; legal frameworks that would regulate all aspects and program activities that will take place in this area, and most importantly: a commemorative aspect and a lasting memory of the victims of genocide, occupation and war crimes. In theory, this work sublimates the beginnings of the culture of memory and the culture of oblivion, linking them to the physical space as a place of remembrance. The selected remembrance location Old Fairground is a place that is characterized by controversial functional use since 1937 when it was opened as an exhibition and presentation space, a symbol of modernization and progress of the Yugoslav society of the time, only to become a camp for Jews, and then a collecting post during the Second World War – a place of trauma and suffering. In the post-war period, this location has, in light of politicization, changed its purpose constantly, as almost none in Yugoslavia or Serbia, but it was never legitimized to the full extent, which would imply legal support. Relying on the concept of remembrance, the paper analyses the solutions for physical marking, restoration and preservation of this space as a prerequisite necessary for it to become a memorial and to preserve memories.

Key words: Old Fairground, genocide, remembrance, law, memorial.